

УДК 811.161.3'373.44'06

А. В. Макарэвіч

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт

**ЛЕКСІКА-СЕМАНТЫЧНАЯ ХАРАКТАРЫСТЫКА «ПОСТСАВЕЦКІХ»
САСТАРЭЛЫХ НАЗВАЎ У СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ
(1990-Я ГГ. – ПАЧАТАК ХХІ СТ.)**

Мэта артыкула – распрацаваць перыядызацыю састарэлых намінацый па часе архаізацыі ў сучаснай беларускай мове і даць лексіка-семантычную характарыстыку назвам, якія архаізаваліся (ці выходзяць з актыўнага ўжытку) у канцы ХХ – пачатку ХХІ ст.

Упершыню ў беларускім мовазнаўстве даецца лексіка-семантычная характарыстыка састарэлых назваў сучаснай беларускай літаратурнай мовы па часе архаізацыі. У адпаведнасці з гэтым вылучаюцца тры асноўныя тэмпаральна-стылістычныя групы слоў (і іх вытворных), тэрміналагічных спалучэнняў і асобных значэнняў слоў: «дасавецкая» састарэлая лексіка (назвы, якія састарэлі да савецкага перыяду гісторыі сучаснай беларускай мовы), «савецкая» састарэлая лексіка (назвы, што архаізаваліся ў савецкі перыяд гісторыі сучаснай беларускай мовы) і «постсавецкая» састарэлая лексіка (назвы, якія састарэлі ў найноўшы перыяд развіцця сучаснай беларускай мовы або знаходзяцца на стадыі архаізацыі). Падрабязней аналізуюцца словы, якія выйшлі з актыўнага ўжывання ў 90-я гг. ХХ – пачатку ХХІ ст.

Робіцца вывад, што састарэлая лексіка ў сучаснай беларускай літаратурнай мове неаднолькавая і з боку суаднесенасці з абазначаемымі рэаліямі (гістарызмы і архаізмы), паходжання, стылістычных характарыстык, тэматычнай прыналежнасці, і па часе архаізацыі. «Дасавецкія» састарэлыя словы ў сучаснай беларускай мове складаюць самую вялікую групу (57,1% адзінак). У меншай колькасці прадстаўлены «савецкая» (34,6% адзінак) і «постсавецкая» састарэлая лексіка (8,3% адзінак).

Ключавыя словы: састарэлая лексіка, архаізацыя, тэмпаральна-стылістычная група, тлумачальны слоўнік, семантыка, перыядызацыя.

Для цытавання: Макарэвіч А. В. Лексіка-семантычная характарыстыка «постсавецкіх» састарэлых назваў у сучаснай беларускай мове (1990-я гг. – пачатак ХХІ ст.) // Труды БГТУ. Сер. 4, Принт- і медiateхнологіі. 2024. № 1 (279). С. 95–101.

DOI: 10.52065/2520-6729-2024-279-13.

A. V. Makarevich

Belarusian State University

**LEXICO-SEMANTIC CHARACTERISTICS OF “POST-SOVIET” OBSOLETE
NAMES IN THE MODERN BELARUSIAN LANGUAGE (1990S – THE BEGINNING
OF THE 21ST CENTURY)**

The purpose of the article is to develop a periodization of outdated nominations by the time of archaization in modern Russian and to give a lexical and semantic characteristic of names that were archaized (or are out of active use) in the late twentieth and early twenty-first centuries.

For the first time in Belarusian linguistics, lexical-semantic characteristics of the obsolete vocabulary of the modern Belarusian literary language is given taking into consideration the time of archaization. In accordance with this, three main temporal-stylistic groups of words (and their derivatives), terminological combinations and some word meanings are distinguished: “pre-Soviet” obsolete vocabulary (names that became obsolete before the Soviet period of the history of the modern Belarusian language), “Soviet” obsolete vocabulary (names that became archaic in the Soviet period of the history of the modern Belarusian language) and “post-Soviet” obsolete vocabulary (names that became obsolete in the latest period of development of the modern Belarusian language or are at the stage of archaization). The words that fell out of active use in the 1990s and at the beginning of the 21st century are analyzed in more detail.

It is concluded that the outdated vocabulary in the modern Russian literary language is not the same in terms of correlation with the designated realities (historicisms and archaisms), origin, stylistic characteristics, thematic affiliation, and the time of archaization. “Pre-Soviet” obsolete words in modern Russian make up the largest group (57.1% of units). There are fewer “Soviet” (34.6% of units) and “post-Soviet” outdated vocabulary (8.3% of units).

Keywords: obsolete vocabulary, archaization, temporal-stylistic group, explanatory dictionary, semantics, periodization.

For citation: Makarevich A. V. Lexico-semantic characteristics of “post-Soviet” obsolete names in the modern Belarusian language (1990s – the beginning of the 21st century). *Proceedings of BSTU, issue 4, Print- and Mediatechnologies*, 2024, no. 1 (279), pp. 95–101 (In Belarusian).

DOI: 10.52065/2520-6729-2024-279-13.

Уводзіны. У беларускім мовазнаўстве пытанне аб класіфікацыі састарэлай лексікі па часе архаізацыі знаходзіцца ў пачатковай стадыі яго вырашэння, таму мэтазгодна звярнуцца да прац іншых даследчыкаў. Некаторыя рускія мовазнаўцы лічаць, што назвы ў адпаведнасці з часам іх састарэласці падзяляюцца: 1) на словы, якія архаізаваліся да савецкага перыяду гісторыі і звязаны «з надзвычай аддаленымі эпохамі»; 2) словы, якія састарэлі ў савецкую эпоху і звязаны «з падзеямі нядаўняга часу» [1].

Аналіз лексічнага складу сучаснай беларускай мовы XX – пачатку XXI ст. дае падставы ўдакладніць названую класіфікацыю і выдзеліць новы разрад – словы, што архаізаваліся ў постсавецкі моўны перыяд. Гэта група ўключае найперш так званыя ‘саветызмы’ – «словы, звязаныя з абазначэннем рэалій савецкай рэчаіснасці, і якія адносяцца да тэматычных сфер камуністычнай ідэалогіі, дзейнасці КПСС, палітычнага і адміністрацыйна-гаспадарчага ладу СССР» [2, 3] ці састарэлыя «неалагізмы-саветызмы» [4]. Таксама ў яе склад уваходзяць словы, што з’явіліся ў сучаснай беларускай літаратурнай мове толькі ў канцы XX – пачатку XXI ст., аднак у наш час ужо выйшлі або выходзяць з шырокага ўжывання.

Мэта артыкула – распрацаваць перыядызацыю састарэлых намінацый па часе архаізацыі ў сучаснай беларускай мове і даць лексіка-семантычную характарыстыку назвам, якія архаізаваліся (ці выходзяць з актыўнага ўжытку) у канцы XX – пачатку XXI ст.

Аснову рээстра фактычнага матэрыялу (3509 адзінак) склалі звесткі з «Тлумачальнага слоўніка беларускай мовы» ў 5 тамах (1977–1984), «Слоўніка іншамоўных слоў» А. Булькі (1999), «Тлумачальнага слоўніка беларускай літаратурнай мовы» (1996; 1999; 2002; 2005; 2016), «Тлумачальнага слоўніка беларускай літаратурнай мовы» ў 2 тамах (2022), «Слоўніка архаізмаў і гістарызмаў» (2007) С. Струкавай, «Слоўніка новых слоў беларускай мовы» (2009) В. І. Уласевіч, Н. М. Даўгулевіч, «Вялікага слоўніка беларускай мовы» (2012) Ф. Піскунова, а таксама школьных тлумачальных слоўнікаў: «Тлумачальнага слоўніка беларускай мовы» А. Баханькова, І. Гайдукевіча, П. Шубы (1966; 1972; 1990), «Тлумачальнага слоўніка беларускай мовы для школьнікаў» І. Капылова, С. Рапацэвіч (2009; 2022), «Школьнага тлумачальнага слоўніка беларускай мовы» Г. Малажай (2013), які, на думку

У. Куліковіча, з’яўляецца карысным выданнем, «дазваляе ўзбагаціць моўнае мысленне чытача, развіць у яго пачуццё слова, прывіць любоў да культуры свайго народа, адчуць праз слова дыханне эпохі» [5, с. 105].

Асноўная частка. Вывучэнне фактычнага матэрыялу паказала, што па часе састарэласці (архаізацыі) можна вылучыць тры асноўныя тэмпаральна-стылістычныя групы слоў (і іх вытворных), тэрміналагічных спалучэнняў і асобных значэнняў слоў:

1) «дасавецкая» састарэлая лексіка (назвы, якія састарэлі да савецкага перыяду гісторыі сучаснай беларускай мовы);

2) «савецкая» састарэлая лексіка (назвы, што архаізаваліся ў савецкі перыяд гісторыі сучаснай беларускай мовы);

3) «постсавецкая» састарэлая лексіка (назвы, якія састарэлі ў найноўшы перыяд развіцця сучаснай беларускай мовы або знаходзяцца на стадыі архаізацыі (90-я гг. XX – пачатак XXI ст.)).

Групу «дасавецкай» састарэлай лексікі складаюць словы (2004 адзінкі), якія абазначаюць разнастайныя з’явы і рэаліі грамадска-палітычнага, сацыяльна-эканамічнага, вайсковага, побытавага жыцця ў Беларусі і ў іншых краінах і што выйшлі з ужытку (архаізаваліся) да 1917 г. У яе састаў уваходзяць моўныя адзінкі, у тлумачэннях якіх даецца вызначаная часавая характарыстыка састарэлых назваў: у Старажытным Рыме, у Старажытнай Грэцыі (актабол ‘срэбраная манета ў Старажытнай Грэцыі, роўная 4/6 драхмы’), у Старажытнай Русі (аманат ‘заложник у Старажытнай Русі і некаторых усходніх краінах’), у Вялікім Княстве Літоўскім (прывілей ‘заканадаўчы акт у Вялікім Княстве Літоўскім, якім вялікі князі давалі або пацвярджалі асаблівыя правы пануючага класа, саслоўя, пэўных асоб’), а таксама ў Рэчы Паспалітай, у Маскоўскай дзяржаве, у Асманскай імперыі, у Расіі ў XVIII ст. і да т. п.; за прыгонам (у часы прыгону) (андынарыя ‘ў часы прыгону: натуральная плата прадуктамі харчавання і вопраткай, якую беззямельны селянін атрымліваў штомесячна ад памешчыка за працу на яго полі’) або ў дэфініцыях ёсць указанні тыпу ‘старажытны’ (амфара ‘старажытная гліняная пасудзіна з дзвюма ручкамі і вузкім горлам’), ‘старадаўні’ (алебарда ‘старадаўняя халодная колюча-рубячая зброя, доўгае плоскае або гранёнае кап’ё з прымацаванай да яго сякерай або паўмесцападобным лязом’) і да т. п.

У складзе «савецкай» састарэлай лексікі (1213 адзінак), выдзяляюцца дзве групы моўных адзінак:

1) словы, якія абазначаюць рэаліі «дасавецкай» Беларусі;

2) словы, што характарызуюць рэаліі «савецкай» Беларусі.

Першая група моўных адзінак выйшла з актыўнага ўжытку адразу пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі 1917 г. Другая група ўключае:

а) словы, якія састарэлі ў даваенны перыяд гістарычнага развіцця савецкай Беларусі;

б) словы, што архаізаваліся ў пасляваенны перыяд гісторыі савецкай Беларусі.

Да «савецкай» састарэлай лексікі да 1940-х гг. адносяцца назвы, якія ў дэфініцыях маюць дакладныя храналагічна-якасныя характарыстыкі («у рускім алфавіце да 1917 г.», «у час Грамадзянскай вайны і ваеннай інтэрвенцыі (1918–1920 гг.)», «у Заходняй Беларусі» і інш.), тлумачэнні тыпу «ў дарэвалюцыйнай Расіі», «у дарэвалюцыйнай беларускай вёсцы» і да т. п.

Лексіка, якая перайшла ў разрад састарэлай у ваенны і пасляваенны перыяд гісторыі савецкай Беларусі, прадстаўлена ў асноўным у сучаснай беларускай літаратурнай мове моўнымі адзінкамі ваеннай і грамадска-палітычнай тэматыкі, а таксама эканомікі, культуры і адукацыі.

Трэцюю групу складаюць «постсавецкія» састарэлыя намінацыі (1990-я гг. – пачатак XXI ст.) (292 адзінкі), на лексіка-семантычным аналізе якіх спынімся падрабязней.

Змены ў сацыяльна-палітычным жыцці Беларусі ў другой палове 80-х – 90-я гг. XX ст., распад СССР паўплывалі на тое, што з шырокага ўжывання выйшлі цэлыя пласты лексікі сучаснай беларускай мовы, звязаныя з савецкай эпохай. Сярод такіх намінацый выдзяляюцца найперш словы, якія характарызуюць савецкі лад жыцця, дзейнасць КПСС, яе арганізацыйную структуру, а таксама дзейнасць камсамольскай і піянерскай арганізацый.

Асноўная частка «постсавецкай» састарэлай лексікі – моўныя намінацыі сфер палітыкі і эканомікі, большую колькасць якіх складаюць новаўтварэнні савецкага часу.

Грамадска-палітычная лексіка. Самая вялікая група – састарэлыя назвы, што характарызуюць асаблівасці грамадска-палітычнага жыцця беларусаў у саставе СССР (больш за 100 адзінак). У складзе гэтай групы выдзелім:

а) **назвы органаў кіравання, грамадска-дзяржаўных і партыйных арганізацый, камітэтаў, бюро** (і іх вытворныя): *гарком* «гарадскі камітэт партыйнай або камсамольскай арганізацыі» (ТСБМ, т. 2, с. 31), *групкам* «групавы камітэт» (Піскуноў, с. 244), *Дзяржпалітвыд* «Дзяржаўнае выдавецтва палітычнай літаратуры» (Піс-

куноў, с. 277), *заўком* «заводскі камітэт прафсаюзнай арганізацыі» (ТСБМ, т. 2, с. 403), *камсамол* «скарачэнне: Камуністычны саюз моладзі – грамадская арганізацыя моладзі ў СССР (1918–1991 гг.) // камсамольскі» (ТСБЛМ-2016, с. 338), *Савет* «1) орган дзяржаўнай улады ў былым СССР, які з’яўляўся адной з форм палітычнай арганізацыі грамадства» (Капылоў-2009, с. 376) і інш.;

б) **назвы разнастайных працэсаў, дзеянняў, напрамкаў, рухаў, якія адлюстроўваюць грамадскае жыццё ў СССР:** *абязлічка* «няправільная арганізацыя працы, пры якой адсутнічае адказнасць кожнага работніка за даручаную яму справу» (Баханькоў-90, с. 12), *бальшавізацыя* «ўзмацненне бальшавіцкага ўплыву; павелічэнне колькасці бальшавікоў у якой-небудзь арганізацыі» (ТСБМ, т. 1, с. 335), *контрпрапаганда* «палітыка-выхаваўчая работа, накіраваная на выкрыццё паклёпніцкай прапаганды Захаду, якая імкнецца падрываць асновы сацыялістычнага ладу ў краінах, што будуць камуністычнае грамадства» (ТСБМ, т. 5, кн. 2, с. 559–560), *каранізацыя* «ў рэспубліках былога СССР: фармаванне кадраў органаў кіравання з прадстаўнікоў мясцовага карэннага насельніцтва» (Піскуноў, с. 422), *ударніцтва* «масавы рух ударнікаў за перадавыя формы сацыялістычнай працы; праца ўдарнымі тэмпамі, хуткімі тэмпамі» (ТСБМ, т. 5, кн. 1, с. 616) і інш.;

в) **найменні службовых асоб, асоб па прафесіі, занятках, дзейнасці, асабістых якасцей:** *верталётчык* (разм.) «вадзіцель верталёта» (ТСБМ, т. 5, кн. 2, с. 527), *вагонаважаты* «вадзіцель трамвая» (ТСБМ, т. 1, с. 448), *камсамалец* «член камсамола» (ТСБМ, т. 2, с. 607), *камсорг* «камсамольскі арганізатар – сакратар пярвічнай камсамольскай арганізацыі або камсамольскай групы» (ТСБМ, т. 2, с. 608), *куратар* «2) студэнт-медык, замацаваны за хворым, у клініцы для назірання за станам яго здароўя» (ТСБМ, т. 2, с. 758), *цімураўцы* «члены дзіцячых добраахвотных дружын, якія дапамагаюць сем’ям франтавікоў, інвалідам вайны, старым» (ТСБМ, т. 5, кн. 2, с. 246) і інш.

Асобную групу ўтвараюць складаныя словы з першай часткай *парт-* (партыйны), якія звязаныя з дзейнасцю КПСС – адзінай тагачаснай партыяй у Савецкім Саюзе (29 лексем): *партадукцыя* «партыйная адукацыя» (ТСБМ, т. 4, с. 57), *партарганізацыя* «мясцовая партыйная арганізацыя Камуністычнай партыі Савецкага Саюза» (ТСБМ, т. 4, с. 58), *партгрупа* «партыйная група, якая ўваходзіць у склад пярвічнай партыйнай арганізацыі» (ТСБМ, т. 4, с. 58), *парткалегія* «калегія пры Камітэце партыйнага кантролю КПСС, якая займалася разглядам асабістых спраў камуністаў» (ТСБМ, т. 4, с. 58), *партспяганне* «спяганне, накладзенае на камуніста партыйнай арганізацыяй» (ТСБМ, т. 4, с. 59) і інш.

У постсавецкі перыяд гісторыі Беларусі выйшлі з актыўнага ўжытку лексічныя адзінкі (23 назвы), утвораныя з пачатковай часткі *паліт-* (палітычны) і цэлага слова: *палітадзел* ‘палітычны аддзел; партыйна-палітычны орган, створаны партыяй для ўзмацнення партыйнага кіраўніцтва і палітычнай работы на некаторых участках сацыялістычнага будаўніцтва і ў арміі’ (ТСБМ, т. 3, с. 634), *палітадзелец* (разм.) ‘супрацоўнік палітадзелу’ (ТСБМ, т. 3, с. 635), *палітработа* ‘работа па палітычнай асвеце і выхаванню’ (ТСБМ, т. 3, с. 635), *палітупраўленне* ‘палітычнае ўпраўленне’ (ТСБМ, т. 3, с. 635) і інш.

Пасіўны лексічны састаў сучаснай беларускай літаратурнай мовы папоўнілі складаныя словы з часткай *сац-* (сацыялістычны; сацыяльны): *сацабавязальства*, *сацбудаўніцтва*, *сацдагавор*, *сацкраіна*, *сацкультбыт*, *сацлагер*, *сацспарборніцтва* і інш.; скданаскарочаныя словы з часткай *саў-* (савецкі): *саўапарат*, *Саўінфармбюро*, *саўнаргас*, *саўнаргасаўскі* і інш.

Архаізаваліся лексічныя адзінкі, утвораныя ад пачатковай часткі *агіт-* (агітацыйны) і слоў, якія адносяцца да палітыка-асветніцкай працы, што праводзілася ў СССР, напрыклад: *агітбрыгада* ‘агітацыйная брыгада, якая вядзе агітацыйна-масавую прапаганду’, *агіткалектыў* ‘калектыў агітатараў, які ствараецца пры пярвічных арганізацыях КПСС для вядзення агітацыйнай работы сярод насельніцтва’, *агітмасавы* ‘які мае дачыненне да агітацыйнай, грамадска-палітычнай работы сярод насельніцтва’, *агітплакат* ‘спецыяльны плакат з агітацыйным зместам’, *агітпоезд* ‘спецыяльна абсталяваны чыгуначны састаў, што выкарыстоўваецца як рухомы агітпункт’, *агітпункт* ‘агітацыйны пункт (мясцовая ўстанова, якая вядзе масава-палітычную работу сярод насельніцтва)’ (ТСБМ, т. 1, с. 102).

«Ленінская» лексіка: *кіналенініяна* ‘сукупнасць хранікальна-дакументальных, навукова-папулярных і мастацкіх кінафільмаў, прысвечаных жыццю і дзейнасці У. І. Леніна’ (ТСБМ, т. 2, с. 685), *ленінец* ‘паслядоўнік ленінізма’ (ТСБМ, т. 3, с. 35), *ленінізм* ‘вучэнне У. І. Леніна, якое з’яўляецца далейшым развіццём і канкрэтызацыяй марксізма ва ўмовах імперыялізму і пралетарскіх рэвалюцый; ідэалогія Камуністычнай партыі Савецкага Саюза’ (ТСБМ, т. 3, с. 35), *ленініяна* ‘сукупнасць твораў літаратуры і мастацтва аб У. І. Леніне’, *ленінскі* ‘1) які належыць У. І. Леніну // звязаны з жыццём і дзейнасцю У. І. Леніна // уласцівы У. І. Леніну; такі, як у У. І. Леніна // названы ў гонар У. І. Леніна, прысвечаны памяці У. І. Леніна; 2) створаны У. І. Леніным // які адпавядае прынцыпам ленінізма’ (ТСБМ, т. 3, с. 35), *юны ленінец* ‘пра члена піянерскай арганізацыі імя У. І. Леніна’ (ТСБМ, т. 3, с. 35) і інш.

Эканамічная лексіка. Са зменамі ў дзяржаўнай эканамічнай палітыцы, увядзеннем рынковых адносін, дазволу прыватнай уласнасці і да т. п. перайшлі ў пасіўны запас сучаснай беларускай літаратурнай мовы сацыяльна-эканамічныя назвы, якія былі характэрныя для сацыялістычнай эканомікі: *жылкааперацыя* ‘жыллёвая кааперацыя’ (ТСБМ, т. 2, с. 265), *збожжапастаўкі* ‘планавая здача збожжа дзяржаве’ (ТСБМ, т. 2, с. 430), *звеннявы* ‘1) які мае адносіны да звяна (у 3 знач.); 2) у знач. наз. звеннявы, звеннявая ‘кіраўнік (кіраўніца) звяна’ (ТСБМ, т. 2, с. 438), *звенавы* ‘тое, што і звеннявы’ (ТСБМ, т. 2, с. 438), *пяцігодка* ‘2) пяцігадовы план развіцця народнай гаспадаркі СССР’ (ТСБМ, т. 4, с. 542), *сацыялістычнае спарборніцтва* ‘эфектыўны метада сацыялістычнага і камуністычнага будаўніцтва, павышэнне працоўнай і грамадска-палітычнай актыўнасці мас; сродка эканамічнага і сацыяльнага прагрэсу’ (ТСБМ, т. 5, кн. 1, с. 237) і інш.

Асобную групу «постсавецкай» лексікі ўтвараюць найменні, якія адлюстроўваюць фінансавыя і гандлёвыя адносіны, назвы грашовых адзінак у СССР і іншых краінах: *банкноты* ‘1) у СССР – білеты, што выпускае Дзяржаўны банк у выглядзе грошай, якія забяспечаны рэальнымі таварна-матэрыяльнымі каштоўнасцямі; 2) у капіталістычных краінах – крэдытныя грошы, якія выпускаюцца эмісійнымі банкамі’ (ТСБМ, т. 1, с. 339), *купон* ‘2) адразны талон на пакупку пэўнага тавару ва ўмовах таварнага дэфіцыту (у СССР у 1989–1991 гг.) // купонны’ (ТСБЛМ-2016, с. 385); *лат* ‘грашовая адзінка ў Латвіі ў 1922–1940 гг. і з 1993 г.’ (Булыка, т. 1, с. 704), *марка* ‘4) грашовая адзінка ў Германіі і Фінляндыі да 2002 года’ (ТСБЛМ-2016, с. 419), *трохкапеечны* ‘1) вартасцю ў тры капейкі; 2) коштам у тры капейкі’ (ТСБМ, т. 5, кн. 1, с. 521) і інш.

Састарэлыя назвы савецкіх дзяржаўных прадпрыемстваў: *зернесаўгас* ‘саўгас, які займаецца вырошчваннем зернавых культур’ (ТСБМ, т. 2, с. 470), *калгас* ‘1) у СССР – адна з форм арганізацыі сельскагаспадарчай працы, аб’яднанне сялян для сумеснага вядзення сельскай гаспадаркі на аснове абагуленых сродкаў вытворчасці (са скарачэння слоў: калектыўная гаспадарка); 2) калектыў асоб, якія ўваходзяць у гэта аб’яднанне; калгаснікі // калгасны’ (ТСБЛМ-2016, с. 331), *саўгас* ‘скарачэнне: савецкая гаспадарка – буйное дзяржаўнае сельскагаспадарчае прадпрыемства ў СССР // саўгасны’ (ТСБЛМ-2016, с. 736), *утыльзавод* ‘завод, прызначаны для перапрацоўкі ўтылю’ (ТСБМ, т. 5, кн. 2, с. 85) і інш.

Да «постсавецкага» перыяду адносяцца такія састарэлыя **вайсковыя назвы**, як *абмотка* ‘3) звычайна мн. доўгія палосы матэрыі для абмотвання ног ад чаравікаў да кален. Салдацкія абмоткі // абмотачны’ (ТСБЛМ-2016, с. 22), *галіфэ* ‘штаны,

якія аблягаюць калені і расшырваюцца вышэй' (ТСБЛМ-2016, с. 179), *гімнасцёрка* 'верхняя сарочка са стаячым каўняром, прынятая як ваеннае форменнае адзенне' (ТСБЛМ-2016, с. 189), *старшыня* 'старшае званне малодшага каманднага саставу былой Савецкай Арміі' (Капылюў-2009, с. 400), *танкетка* 'невялікі быстраходны танк, узброены адным або некалькімі кулямётамі' (Булыка, т. 2, с. 454), *фрэнч* 'прыталеная курткі ваеннага крою з чатырма накладнымі кішэнямі і хлясціцам ззаду' (ТСБМ, т. 5, кн. 2, с. 157).

Групу «**Лексіка культуры, адукацыі і выхавання**» складаюць моўныя адзінкі: *абітурыент* '1) выпускнік сярэдняй школы' (ТСБЛМ-1999, с. 16), *ад'юнкт* '1) у СССР – аспірант вышэйшых навучальных ваенных устаноў' (ТСБМ, т. 1, с. 198), *акцябраты* 'школьнікі малодшых класаў (звычайна 1–3), якія рыхтуюцца стаць піянерамі' (ТСБМ, т. 1, с. 220), *алімпіяда* '3) у СССР – агляд самадзейнага мастацтва (спевакоў, танцораў, музыкантаў і інш.)' (ТСБМ, т. 1, с. 225), *гістмат* (разм.) 'гістарычны матэрыялізм як прадмет выкладання' (ТСБМ, т. 5, кн. 2, с. 533), *дзесяцігодка* (разм.) 'поўны сярэдняй школа з дзесяцію гадамі навучання' (ТСБЛМ-2016, с. 222), *культпоезд* 'поезд, прызначаны для культурна-бытавога абслугоўвання насельніцтва' (ТСБМ, т. 2, с. 753), *патранат* '3) у СССР – выхаванне дзяцей-сірот і дзяцей, страціўшых сувязь з бацькамі, у сем'ях працоўных пад кантролем дзяржаўных органаў' (ТСБМ, т. 4, с. 105) і інш.

З развіццём навукова-тэхнічнага прагрэсу перасталі выкарыстоўвацца або былі заменены іншымі тэхнічныя апараты і, адпаведна, іх назвы: *відэакасета* 'касета з магнітнай плёнкай для запісу і ўзнаўлення аўдыёвізуальнай інфармацыі', *відэамагнітафон* 'апарат для запісу і ўзнаўлення аўдыёвізуальнай інфармацыі' (СНСБМ, с. 95), *касета* '3) плоская закрытая каробка для магнітафоннай стужкі' (ТСБЛМ-2016, с. 354), *магнітафон* 'апарат для запісу і ўзнаўлення гукаў электрамагнітным шляхам' (Булыка, т. 2, с. 7), *прыёмнік* '1) апарат для прыёму сігналаў, мовы, музыкі, адбіткаў, які выкарыстоўваецца ў электрасувязі, радыётэхніцы, тэле механіцы' (ТСБМ, т. 4, с. 427), *радыёла* 'апарат, які злучае ў сабе радыёпрыёмнік і прайгравальнік' (ТСБЛМ-2016, с. 668) і інш.

Намінацыі, якія характарызуюць сямейныя адносіны: *агледзіны* '2) бытавы абрад знаёмства жаніха і яго сваякоў з нявестай' (ТСБМ, т. 1, с. 102), *акцябрыны* 'савецкі абрад урачыстай рэгістрацыі нованароджаных і сямейная ўрачыстасць у гэтай сувязі' (ТСБМ, т. 5, кн. 2, с. 515), *прымак* 'муж, якога прынялі ў сям'ю жонкі, які жыве ў доме жонкі', *прымацтва* (разм.) 'становішча прымака; знаходжанне ў прымах' (ТСБМ, т. 4, с. 448), *шафер* 'удзельнік вясельнага абраду, які выкон-

вае даручэнні па распарадку і ў час вячання трымае карону над галавой жаніха (нявесты)' (ТСБМ, т. 5, кн. 2, с. 359) і інш.

Да састарэлых **бытавых намінацый** адносяцца словы *авоська* (разм.) 'сеткаватая сумка для прадуктаў, дробных рэчаў; сетка (у 4 знач.)' (ТСБМ, т. 5, кн. 2, с. 510), *балоння* 'капронавая плашчовая тканіна з аднабаковым непрамакальным пакрыццём, а таксама плашч або курткі з такой тканіны' (Булыка, т. 1, с. 200), *грамплацінка* 'грамафонная плацінка; кружэлка' (ТСБЛМ-2016, с. 197), *губачніца* 'прылада для намочвання пальцаў (звычайна пры падліку грошай)' (ТСБМ, т. 2, с. 91), *дранка* 'тонкая драўляная дошчачка для крышцы даху або для абівання сцен пад тынкоўку' (Малажай, с. 144), *прамакатка* (разм.) 'прамакальная папера' (ТСБЛМ-2016, с. 620), *тужурка* 'форменная або дамашняя курткі, звычайна двухбортная' (ТСБМ, т. 5, кн. 1, с. 546), *серп* '1) сельскагаспадарчая ручная прылада ў выглядзе выгнутага дробна назубленага нажа для зрэзвання злакаў з кораня' (ТСБЛМ-2016, с. 746) і інш.

У склад «постсавецкай» састарэлай лексікі таксама мэтазгодна ўключыць і некаторыя назвы і выразы з розных сфер (палітычнай, сацыяльнай, эканамічнай, тэхнічнай і да т. п.), напрыклад: *ашчадкаса* 'ашчадная каса' (ТСБМ, т. 1, с. 316), *ашчадкніжка* 'ашчадная кніжка' (ТСБМ, т. 1, с. 316), *гастраном* '1) знаток і любіцель смачнай ежы; гурман; 2) гастранамічны магазін' (ТСБМ, т. 2, с. 38), *Герой Савецкага Саюза* 'ганаровае званне, якое прысвойваецца ў СССР за выключную доблесць і гераізм' (ТСБМ, т. 2, с. 47), *Герой Сацыялістычнай Працы* 'ганаровае званне, якое прысвойваецца ў СССР за выдатныя дасягненні ў галіне народнай гаспадаркі і культуры' (ТСБМ, т. 2, с. 47), *грамзапіс* 'запіс музыкі, прамовы і пад. на грамафоннай плацінцы' (ТСБМ, т. 2, с. 77), *дыяпраектар* 'праекцыйны ліхтар для паказу дыяпазітываў; дыскапічны праектар' (ТСБМ, т. 5, кн. 2, с. 537), *дыяфільм* 'рад фатаграфій на пазітыўнай плёнцы, аб'яднаных агульным сюжэтам і літаратурным тэкстам; дыяпазітыўны фільм' (ТСБМ, т. 2, с. 228), *кааперацыя* (разм.) 'кааператыўны магазін' (ТСБМ, т. 2, с. 567), *кузня* 'майстэрня або цэх для апрацоўкі металу коўкай' (ТСБМ, т. 2, с. 750), *кукурузнік* (разм.) 'пра лёгкі вучэбна-трэніровачны самалёт' (ТСБМ, т. 2, с. 751), *ліцэр* (спец.) 'дакумент на бясплатны або ільготны праезд якім-небудзь транспартам' (ТСБМ, т. 3, с. 54), *ліцэрны* 'які мае адносіны да ліцера, з'яўляецца ліцерам' (ТСБМ, т. 3, с. 54), *машынапіс* '1) друкаванне на пішучай машынце; 2) тэкст, надрукаваны на пішучай машынце', *машынапісны* '1) які мае адносіны да машынапісу (у 1 знач.); 2) надрукаваны на пішучай машынце' (ТСБМ, т. 3, с. 130), *мех* '2) (разм.) мера для чаго-н. сышкага,

роўная 3–5 пудам» (ТСБМ, т. 3, с. 145), *служыць* «1) працаваць па найму ў сферы разумовай або фізічнай працы, звязанай не з вытворчасцю, а з абслугоўваннем каго-, чаго-н.» (ТСБМ, т. 5, кн. 1, с. 209), *таксаматор* «тое, што і таксі» (ТСБМ, т. 5, кн. 1, с. 463), *тэлемот* «тэлевізійная сувязь на далёкія адлегласці пры дапамозе касмічных установак, прыбораў» (ТСБМ, т. 5, кн. 1, с. 574), *фарцоўка* (разм.) «купля або абмен рэчаў у чужаземцаў і спекуляцыя імі», *фарцоўчык* (разм.) «той, хто займаецца фарцоўкай», *фарцоўчыца* (разм.) «жан. да фарцоўчык» (ТСБМ, т. 5, кн. 2, с. 116) і інш.

Да назваў рыбалоўства, якія выйшлі або паступова выходзяць з ужытку, адносяцца лексічныя адзінкі *буч* «рыбалоўная снасць, сплеченая звычайна з лазовых дубцоў у выглядзе вузкага круглага каша з лейкападобным ухаходам; нерат» (ТСБМ, т. 1, с. 427), *венцер* «рыбалоўная сетка ў выглядзе мяшка, нацягнутага на абручы» (ТСБМ, т. 1, с. 477), *восці* «рыбалоўная прылада ў выглядзе віл» (ТСБМ, т. 1, с. 507), *жак* «рыбалоўная прылада: нерат з двума крыламі» (ТСБМ, т. 2, с. 248) і інш.

Заклучэнне. Прааналізаваны фактычны матэрыял дазваляе зрабіць некаторыя вывады.

1. Састарэлая лексіка ў сучаснай беларускай літаратурнай мове неаднолькавая і з боку суаднеснасці з абазначаемымі рэаліямі (гістарызмы і архаізмы), паходжання, стылістычных характарыстык, тэматычнай прыналежнасці, і па часе архаізацыі.

2. «Дасавецкія» састарэлыя словы ў сучаснай беларускай мове складаюць самую вялікую групу (57,1% адзінак), якія найперш адносяцца да грамадска-палітычнай лексікі (*веча, густы, каптур, падскарбій, пяціна, рат, славянафільства* і інш.), эканамічнай (*брамнае, буда, нагата, падарожжныя грошы* і інш.), ваеннай (*кватар'ер, кронверк, мушкет, трыера, франдзібола, цемнік* і інш.), бытавой (*брэзет, вільчур, кармазін, сандалі, яндоўка* і інш.).

У меншай колькасці прадстаўлены састарэлыя намінацыі, што характарызуюць культуру, выхаванне, адукацыю, літаратуру, музыку, тэатр, права, сямейныя адносіны і да т. п. у Беларусі і іншых краінах да 1917 г.

3. У складзе «савецкай» састарэлай лексікі (34,6% адзінак) выдзяляюцца дзве групы моўных адзінак:

1) словы, якія абазначаюць рэаліі «дасавецкай» Беларусі;

2) словы, што характарызуюць рэаліі «савецкай» Беларусі.

Першая група моўных адзінак выйшла з актыўнага ўжытку ў першыя гады пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі 1917 г. Другая група ўключае:

а) словы, якія састарэлі ў даваенны перыяд гістарычнага развіцця савецкай Беларусі;

б) словы, што архаізаваліся ў пасляваенны перыяд гісторыі савецкай Беларусі.

Да слоў, якія абазначаюць рэаліі «дасавецкай» Беларусі, адносяцца моўныя адзінкі грамадска-палітычнай, бытавой, эканамічнай і ваеннай лексікі, а таксама культуры, выхавання і адукацыі.

У саставе састарэлых назваў у даваенны перыяд выдзяляюцца найперш словы, якія абазначаюць рэаліі маладой савецкай дзяржавы і якія ўваходзяць у тэматычныя групы «Грамадска-палітычная лексіка» (*губвыканкам, меншавізм, рэўкам, Чэка, эсэр* і інш.) і «Эканамічная лексіка» (*керанка, нэп, нэпман, паўгроша, харчразвёрстка* і інш.). У гэтай групе ў меншай колькасці прадстаўлена «Вайсковая лексіка» (*беллагвардзейшчына, будзёнавец, паўсотня, рэверс, флігель-ад'ютант* і інш.).

Лексіка, што выйшла з маўленчага ўжытку ў пасляваенны час, зафіксавана ў сучаснай беларускай мове ў асноўным назвамі грамадска-палітычнай тэматыкі, ваеннай, а таксама эканомікі, культуры і адукацыі. У складзе састарэлай навукова-тэхнічнай і бытавой лексікі дакладнага падзелу па часе архаізацыі няма.

4. «Постсавецкая» састарэлая лексіка ў беларускай мове таксама з'яўляецца значнай (8,3% адзінак), хоць і саступае ў колькасных адносінах «дасавецкай» і «савецкай». Асноўная частка гэтай групы – моўныя намінацыі сфер палітыкі і эканомікі, большасць якіх складаюць новаўтварэнні савецкага часу (*агіткалектыў, партбюро, парткам, парторг, саўапарат* і інш.). У саставе тэматычнай групы «Эканамічная лексіка», як і ў складзе грамадска-палітычнай лексікі, выдзяляюцца «саветызмы», што характарызуюць сацыялістычную эканоміку (*калгас, пяцігодка, саўгас, сацбудаўніцтва, сацснаборніцтва* і інш.).

Прынятыя скарачэнні

Баханькоў-90 – Баханькоў А. Я., Гайдукевіч І. М., Шуба П. П. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы. 1-е выд., перапрац. і дап. Мінск: Нар. асвета, 1990. 396 с.

Булыка – Булыка А. М. Слоўнік іншамоўных слоў: у 2 т. Мінск: БелЭн, 1999. Т. 1–2.

Малажай – Малажай Г. М., Яўдошына Л. І. Школьны тлумачальны слоўнік беларускай мовы: дапам. для ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі з беларус. і рус. мовамі навучання. Мінск: Аверсэв, 2013. 478 с. (Школьнікам, абітурыентам, навучэнцам).

Піскуноў – Піскуноў Ф. А. Вялікі слоўнік беларускай мовы: арфаграфія, акцэнтацыя, парадыгматыка (каля 223 000 слоў). Мінск: Зміцер Колас, 2012. XVI + 1196 с.

СНСБМ – Уласевіч В. І., Даўгулевіч Н. М. Слоўнік новых слоў беларускай мовы. Мінск: ТетраСистемс, 2009. 448 с.

ТСБМ – Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т. / рэдкал.: К. К. Атраховіч (гал. рэд.) [і інш.]. Мінск: Беларус. Сав. Энцыклапедыя, 1977–1984. 5 т.

ТСБЛМ-2016 – Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы (больш за 65 000 слоў) / уклад.: І. Л. Капылю [і інш.]; пад рэд. І. Л. Капылова. Мінск: Беларуская Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 2016. 968 с.

Спіс літаратуры

1. Розенталь Д. Э., Голуб И. Б., Теленкова М. А. Современный русский язык. М.: Высшая школа, 1991. 559 с.
2. Бабенко Е. В. Устаревшая лексика в русском языке новейшего периода // Русский язык конца XX века: сб. науч. тр. Воронеж: ВГПУ, 1998. С. 8–10.
3. Загоровская О. В. Основные процессы в развитии русской лексики на рубеже XX–XXI вв. // Проблемы русистики на рубеже XX–XXI вв.: сб. науч. тр. Воронеж, 2001. С. 5–24.
4. Сучасная беларуская літаратурная мова: вучэб. дапам. / Д. В. Дзятко [і інш.]; пад рэд. Д. В. Дзятко. Мінск: Вышэйшая школа, 2017. 588 с.
5. Куліковіч У. І. Складнікі культуры беларускага маўлення: да пытання падрыхтоўкі вучэбных слоўнікаў // Труды БГТУ. Сер. 4, Принт- и медиатеchnологии. 2019. № 1 (219). С. 103–108.

References

1. Rozental' D. E., Golub I. B., Telenkova M. A. *Sovremennyy russkiy yazyk* [The modern Russian language]. Moscow, Vysshaya shkola Publ., 1991. 559 p. (In Russian).
2. Babenko Ye. B. Outdated vocabulary in the Russian language of the newest period. *Russkiy yazyk kontsa XX veka. Sbornik nauchnykh trudov* [The Russian language of the late 20th century. Collection of scientific papers]. Voronezh, VGPU Publ., 1998, pp. 8–10 (In Russian).
3. Zagorovskaya O. V. The main processes in the development of Russian vocabulary at the turn of the 20th–21st centuries. *Problemy rusistiki na rubezhe XX–XXI vv. Sbornik nauchnykh trudov* [Problems of Russian studies at the turn of the 20th–21st centuries. Collection of scientific papers]. Voronezh, 2001, pp. 5–24 (In Russian).
4. Dzyatko D. V., Loban' N. P., Maroz S. S., Mikhaylau P. A., Nyamkovich N. M., Radz'vanouskaya N. A., Rzavutskaya M. S., Samaknavets V. I., Starastsenka T. Ya., Urban V. V., Chayka N. U., Shakhouskaya S. U. *Suchasnaya belaruskaya litaraturnaya mova: vuchebny dapamozhnik* [The modern Belarusian literary language: tutorial]. Minsk, Vysheyshaya shkola Publ., 2017. 588 p. (In Belarusian).
5. Kulikovich U. I. Components of the culture of Belarusian speech: to the issue of preparation of educational dictionaries. *Trudy BGTU* [Proceedings of BSTU], issue 4, Print- and Mediatechnologies, 2019, no. 1 (219), pp. 103–108 (In Belarusian).

Інфармацыя пра аўтара

Макарэвіч Аляксандр Васільевіч – кандыдат філалагічных навук, дацэнт, дактарант кафедры беларускага мовазнаўства. Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт (220030, г. Мінск, пр-т Незалежнасці, 4, Рэспубліка Беларусь). E-mail: alyksandrmakarevich@yandex.by

Information about the author

Makarevich Aliaksandr Vasil'evich – PhD (Philology), Associate Professor, Post-doctoral Student, the Belarusian Linguistics Department. Belarusian State University (4, Nezavisimosti Ave., 220030, Minsk, Republic of Belarus). E-mail: alyksandrmakarevich@yandex.by

Паступіў 27.12.2023